

УДК 930/94(4)«1789–1939»

Марксизм, націоналізм та модернізаційні процеси у Східній Європі середини XIX – початку XX століття

В. Ю. Шеремет

магістр історії та археології
ORCID: 0000-0002-5231-5894
slavutich0801@gmail.com

*Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара
проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро, Україна, 49010*

Анотація. *Мета статті:* визначити вплив ідеологій марксизму та націоналізму на характер модернізаційних процесів у Східній Європі крізь призму їх генези та взаємоіснування. *Методи:* синтезу, аналізу, індукції, ретроспективний. *Основні результати:* в ході дослідження було відображено зміст обох доктрин, знайдено їх спільні та відмінні

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 2, pp. 150–161

DOI 10.15421/26200213

<http://www.uha.dp.ua>

риси. Проаналізувавши європейське бачення відсталості, теоретичні конструкції національних рухів та різні теорії суспільної модернізації, ми констатуємо факт, що націоналізм та марксизм суттєво розходились навколо ролі державності у культурних та політичних змінах. Практична участь держави у процесах трансформації суспільства суттєво зблизила обидві ідеології. Ми досягли висновку, що модернізація Східної Європи відбулась завдяки поєднанню на практиці націоналістичної та комуністичної ідеологій з метою швидкої модернізації відсталого суспільства. *Наукова новизна:* актуалізація в науковому середовищі робіт австромарксистів, які фактично виклали теорію радянської національної політики та обстоювання думки про наявність націоналістичних рис у соціалістичній модернізації СРСР. *Тип статті:* емпірична.

Ключові слова: Економічна та культурна відсталість; Ідеологія; Національний рух; Австромарксизм; Державність.

Надійшла до редколегії 15.09.2020

Прорецензована 12.10.2020

Рекомендована до друку 01.11.2020

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 2, pp. 150–161

DOI 10.15421/26200213

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 930/94(4)«1789–1939»

**Марксизм, национализм
и модернизационные процессы
в Восточной Европе середины XIX –
начала XX века**

В. Ю. Шеремет

магистр истории и археологии

ORCID: 0000-0002-5231-5894

slavutich0801@gmail.com

Дніпровський національний університет

імені Олеся Гончара

проспект Гагарина, 72, г. Дніпро, Україна, 49010

Аннотация. *Цель статьи:* определить влияние идеологий марксизма и национализма на характер модернизационных процессов в Восточной Европе сквозь призму их становления и взаимодействия. *Методы:* синтез, индукция, анализ, ретроспективный. *Основные результаты:* в ходе исследования было отображено содержание обеих доктрин, найдены их общие и отличительные черты. Проанализировав

европейское видение отсталости, теоретические конструкты национальных движений и разных теорий общественной модернизации, мы констатируем факт, что национализм и марксизм существенно разошлись вокруг роли государственности в культурных и политических изменениях. Практическое участие государства в процессах трансформации общества существенно сблизило обе идеологии. Мы пришли к заключению, что модернизация Восточной Европы происходила благодаря объединению на практике националистической и коммунистической идеологии с целью быстрой модернизации отсталого общества. *Научная новизна:* актуализация в научном сообществе работ австромарксистов, которые фактически изложили теорию советской национальной политики и отстаивание идеи о наличии националистических черт в социалистической модернизации СССР. *Тип статьи:* эмпирическая

Ключевые слова: Экономическая и культурная отсталость; Идеология; Национальное движение; Государственность.

Поступила в редколлегию 15.09.2020

Прорецензирована 12.10.2020

Рекомендована в печать 01.11.2020

LCC D 901–980

Marxism, nationalism and modernization processes in Eastern Europe in the middle of 19th – early 20th century

V. Yu. Sheremet

Master in History and Archeology
ORCID: 0000-0002-5231-5894
slavutich0801@gmail.com

*Oles Honchar Dnipro National University
72 Gagarin avenue, Dnipro, Ukraine 49010*

Abstract. *The aim of the article* is to elucidate the impact of Marxism and Nationalism on modernization processes in Eastern Europe from the perspective of their formation and mutual influence. *Research methods:* synthesis, induction, analysis, retrospective. *Main results:* During research we studied programs of both ideologies and compared their distinctive traits. Through analysis of theoretical patterns of nationalism movements, different theories of public modernization and European point of view about backwardness, we found that Nationalism and Marxism significantly diverged around the role of statehood in culture and political changes. For Nationalism – state was the main aim and, simultaneously, result of

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології

Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 2, pp. 150–161

DOI 10.15421/26200213

<http://www.uha.dp.ua>

nationalist movement activity. Further progress of nation was related to national state, which could provide certain conditions for cultural and economic development. Statehood in Marxists views was unwelcome; changes in society were related to social revolutionary movements without creation new state formations. State's participation in transformation processes was, in theory, different for both ideologies. But when communists seized a power in the former Russian Empire, they faced a necessity of making their own statehood with its national policy. In fact, Nationalism became an artificial method on the way towards modernization of society. In conclusion, Eastern Europe modernization happened due to unification of communist and nationalist political thought. *Scientific novelty* of the paper is explained by analysis of works by Austrian Marxists, who made a theory for Soviet national policy. We explain this point by comparing some Austrian ideas to J. Stalin's view on national question. The author also advocates the idea of existence some nationalistic traits during socialistic modernization in the USSR. *Practical value of the research* is a creation of background for studying Soviet ideology from new point of view. *Type of article:* empirical research.

Keywords: Economic and cultural backwardness; Ideology; National movement; Statehood.

Received 15.09.2020

Reviewed 12.10.2020

Accepted 01.11.2020

Постановка проблеми. Становлення модерних націй – надзвичайно складне та багатоглибке явище, яке неможливо вписати в рамки певної узагальнюючої теорії. Власне, взагалі не існує універсального пояснення причин та умов виникнення націй як таких. Навіть саме визначення терміна «нація» не стало загальноприйнятим в інтелектуальних колах (Калхун, К., 2006, с. 197). Більшість дослідників сходиться в тому, що «нація» та «націоналізм» є поняттями, які виникли в модерну добу. Розмежуванню цих категорій та їх поясненню присвячена велика кількість праць, але не існує одностайного погляду на те, що є первинним, – нація своїми діями творить націоналізм чи, навпаки, націоналізм є причиною виникнення нації як чинника історичного процесу.

До складнощів у розмежуванні змісту «нації» та ролі «націоналізму» слід також віднести «політизованість» їх проблематики, адже націоналізм виступає і політичною течією, і сферою суто теоретичних розробок гуманітарного знання. «Нація», на думку р. Брубейкера, в контексті аналізу явища націоналізму не має виступати як аналітична категорія об'єктивного характеру, адже вона є живаючою категорією соціальної та політичної практики (Брубейкер, Р., 2012, с. 70).

Для нашого дослідження дані методологічні напрацювання видаються справедливими, як і для всієї теорії націй та націоналізму загалом. Це пояснюється тим, що дана розвідка ставить собі за мету окреслити віхи взаємодії двох принципово різних ідеологічних платформ, які беруть свій початок в «довгому дев'ятнадцятому столітті», а саме: націоналізму та марксизму. Майже одразу після свого становлення вони стали рушіями суспільно-політичних змін по всьому світу і набули немалої політизації. В подальші роки ці ідеології зайняли місця на діаметрально протилежних сторонах політичного спектра, а їх адепти стали вважатись непоступливими суперниками. В даній роботі ми не ставимо собі за мету винайти ще одну теорію націоналізму, скоріше, ми, за допомогою теоретичних узагальнень інших науковців, спробуємо описати процес засвоєння марксизмом деяких елементів націоналізму, починаючи з часу їх виникнення. Наша увага буде приділена еволюції теорії К. Маркса, яка знайшла втілення в поглядах та працях його інтелектуальних нащадків.

Історіографія. Існує цілий блок праць, присвячених проблематиці теорії націй та націоналізму. Серед них ми можемо назвати роботи Б. Андерсона, Е. Хобсбаума, Е. Сміта, К. Калхуна, Р. Брубейкера. Ці дослідження зосередили свою увагу на створенні різних (часто таких, які суперечать одне одному) підходів до дослідження націоналізму в історичній ретроспективі. Окремі дослідники вивча-

ли національну політику суто Радянського Союзу, наприклад Т. Мартін, Дж. Мейс, або досліджували принципову ідеологічну різницю між комунізмом та націоналізмом, як це робив Р. Шпорлюк. Окремий блок досліджень у нашій роботі займають праці Е. Геллнера та О. Гершенкрона, які зробили неабиякий внесок у теорію суспільної модернізації, причому перший висвітлює роль націоналізму у ній, а другий намагався пояснити роль культурних факторів (у тому числі й ідеології) на протікання та наслідки модернізації у російському суспільстві.

Мета даної статті – виявити характер взаємодії двох взаємовиключних політичних доктрин та спробувати окреслити риси їх взаємовпливу. Оскільки в історіографії достеменно невідомий час виникнення доктрини націоналізму, ми почали його інтелектуальний аналіз з поглядів діячів просвітництва та класичної німецької філософії. Цим пояснюється нижня межа нашого дослідження. Верхня межа пояснюється завершенням існування «імперії позитивної діяльності», характерні риси якої увібрали в себе як елементи націоналістичної доктрини, так і модернізаційну складову, поєднання яких мало б суперечити теорії марксизму. Географічні рамки дослідження охоплюють Європу в цілому, в тому числі її східну частину, точніше, землі колишньої імперії Романових, які потрапили під владу більшовиків. Необхідність показати послідовність модернізаційних процесів та розвиток націоналізму на конкретних прикладах змусило нас вийти за межі виключно Східної Європи, на теренах якої, на нашу думку, відбувся синтез націоналізму та марксизму.

Джерела. В якості джерел дослідження були використані твори Ф. Енгельса з метою відобразити контроверсійне ставлення марксизму до націоналізму та державності. Також нами були проаналізовані роботи О. Бауера, К. Реннера (Шпрінгера) та Й. Сталіна задля того, щоб прослідкувати спільні та відмінні риси в них та їх практичну імплементацію в ході процесів творення радянської держави.

Виклад основної частини. Для середини ХІХ ст., з якої ми почнемо наш розгляд, національні рухи були нагальним явищем у європейській політиці. В цей час націоналізм все частіше став заявляти про своє існування, поступово поширюючись з вузьких кіл інтелігентів-збирачів фольклору до широких народних верств (Хрох, М., 2002, с. 129). Його політизація йшла пліч-о-пліч з масовістю, хоча вимоги польських, чеських та угорських повстанців протягом 1848–1849 рр. свідчать про достатню зрілість політичних традицій національних рухів вже на момент «весни народів». Вищезгадані приклади націоналізмів, підкріплених до того ж силою зброї, були представлені у центрально-східній ча-

стині Європи, але не тільки географія їх розповсюдження та вимогливість відрізняла їх від національних рухів країн західніше р. Рейн.

У країнах Західної Європи, революційні рухи середини XIX ст. мали за мету не стільки націоналістичні перетворення, скільки соціальні трансформації. Етнічний націоналізм меншин тут мав слабкіше вираження, отже, вагомішою була політика втручання або невтручання держав у мовно-етнічні процеси. У Великій Британії майбутнє ірландського, шотландського та вельського рухів уявлялось сумнівним та не викликало спротиву з боку держави. Більше того, ці рухи мали певну підтримку саме в силу своєї «екзотичності», за умови неоскарження ними домінуючої ролі великої національності. В Бельгії існував консенсус у мовному питанні. Франція, навпаки, поступово витісняла місцеві діалекти, але подібна ситуація була радше як виняток до кінця XIX ст. (Хобсбаум, Э., 1998, с. 60). На нашу думку, важливим фактором стримування національних рухів у країнах Західної Європи XIX ст. була їхня консолідація в рамках ефективних політичних державних спільнот. Британія остаточно політично оформилась ще у XVIII ст. Франція постала як незалежна національна держава в роки Великої французької революції, Республіка Нідерланди була юридично відновлена в результаті роботи Віденського конгресу, Бельгія здобула незалежність у 1830 р. Отже, на момент «Весни народів» націоналістична платформа суспільного руху країн Західної Європи була не настільки яскраво виражена, як у країнах на схід від Рейну.

Імперії Габсбургів, Гогенцолернів та Романових мали багату традицію як державного адміністрування, так і взаємодії з недержавними етносами. Ці країни починали своє знайомство з практикою національних рухів через конфлікт з ними. В першу чергу – це польський націоналізм, який виник як реакція на знищення Речі Посполитої у 1795 р. «Польське питання» було спільною проблемою трьох імперій, і подолати його вони змогли лише тоді, коли самі розпалися. Але на цьому схожості між ними закінчуються. Австрійська монархія пройшла через неабиякі потрясіння, однією з причин яких стала діяльність Слов'янського конгресу та Ф. Палацького (Шпорлюк, Р., 2016, с. 103). В Російській імперії під впливом ідей цього конгресу утворилося Кирило-Мефодіївське братство. У німецьких же землях націоналізму протистояли 38 окремих державних утворень, створених згідно з рішеннями Віденського конгресу. На території імперії Габсбургів націоналізм нетитулованих народів мав відверто антиімперську спрямованість і був політично зрілим. Також політично оформленим був німецький націоналізм, але він мав об'єднавчий характер. Зовсім інша ситуація склалась

в імперії Романових, де національні рухи, крім польського, тільки-но починали проходити культурницьку стадію розвитку. Свою політичну програму вони проголосили лише наприкінці XIX ст.

Як бачимо, на середину XIX ст. в Європі спостерігалось піднесення та водночас розширення національних рухів. Націоналізм серед народів поширювався із заходу на схід, причому на крайньому заході національне питання поступово відходило на другий план, принаймні стояло не так гостро, як на початку століття чи наприкінці (наприклад, поява державного антисемітизму та розквіт всіляких расистських теорій). Центральна Європа потрапила у вир націоналізму, який змінить свою направленість (не послабиться і, тим паче, не зникне) лише після розпаду імперій. Східна Європа тільки починала своє знайомство з національними рухами.

Виникає багато складнощів при визначенні відправної точки цих рухів. З одного боку, їх споріднює час та місце виникнення, з іншого – різниця їхній зміст. У деяких випадках націоналізм мав за мету об'єднання одного етносу, розділеного між кількома державами (Німеччина, Польща, Італія). Інші приклади свідчать, навпаки, про відцентрові тенденції (Бельгія, Норвегія, Угорщина, Чехія, Сербія, Болгарія, Румунія). Певними винятками на середину XIX ст. є Франція та, певною мірою, Великобританія, які вже мали усталену традицію взаємодії з недержавними народами та успішно провадили стратегію їхньої асиміляції. Особливою виглядала імперія Романових, яка взагалі майже не стикалась з внутрішніми національними рухами, окрім потужного польського, хоча й мала достатньо багату історичну традицію співжиття з недержавними етносами (Капелер, А., 2005, с. 12–16). На нашу думку, спільною рисою, яка була загальною для національних рухів всіх тогочасних європейських етносів, була ідея прогресу.

Друга половина XVIII ст. у розвитку європейської інтелектуальної думки позначилась торжеством ідеї прогресу (Нисбет, Р., 2007, с. 269). У цей час з'являються праці Ж.-Ж. Руссо, Й.-Г. Гердера, пізніше Г. Гегеля та Й. Фіхте, чії ідеї заклали підвалини європейського націоналізму. Руссо, наприклад, можна вважати ідейним натхненником польського культурного ірредентизму та апологетом національної природи державної влади (Шпорлюк, Р., 2016, с. 94). Гердер неодноразово засуджував деспотичну державу, яка вважалась перепоною людського розвитку. В його роздумах джерелом нації є необмежений індивідуалізм, причому поняття прогресу та ідея націоналізму були пов'язані (Нисбет, Р., 2007, с. 410, 411). Фіхте в центр своїх роздумів ставив ідею держави, а відносини між ними мали будуватись як боротьба, фінал якої засвідчить перемогу сильнішої культури. Для нього справжня бать-

ківщина – це держава, яка стоїть на вищій сходинці культурного розвитку (Кедури, Э., 2010, с. 57). Фіхте взагалі дійшов до протиставлення в державі соціального порядку, який керувався базовими потребами людини, та політичного порядку, представленою як набір чеснот (Нисбет, Р., 2007, с. 415, 416). Інтелектуальний доробок Гегеля узагальнив державно-національні погляди його попередників¹⁴, заклавши початок теорії етатизму, яка пізніше стала наріжним каменем національних рухів та об'єктом критики утопічних соціалістів та марксистів зокрема. Як ми бачимо, всі ці мислителі описували національні рухи як набір прагнень індивідів до свободи в тому чи іншому її розумінні. Ключем до неї видилось створення власної або, як показали події початку ХХ ст., повалення «не своєї» державності. Інакше кажучи, маніпуляції суспільства з інститутом державної влади можна вважати наслідком інтелектуальної діяльності мислителів націоналістичного спрямування.

Ми вже встигли переконатися, що кожен національний рух реагував на виклики того часу з різним ступенем інтенсивності або не реагував на них взагалі. Наявність або відсутність цих викликів можна пояснити ступенем дозрілості кожного конкретно взятого націоналізму, за версією М. Хроха¹⁵. Проте існував ще один важливий фактор, який ми не можемо обійти своєю увагою. Це теорія модернізації, за допомогою якої Е. Геллнер намагався пояснити виникнення націоналізму. Хоча ця теорія також вважається достатньо суперечливою (як, власне, й всі інші), у ній цікаво видається залежність модернізації від її ефективності, особливо в рамках державних утворень. Згідно з поглядами Геллнера, «націоналізм – это прежде всего политический принцип, суть которого состоит в том, что политическая и национальная единицы должны совпадать» (Геллнер, Э., 1991, с. 23). Дане твердження виглядає однобічним і явно не розкриває весь зміст спектра різноманітних національних рухів. Дуже важливим є те, що політичною одиницею стає не абстрактне політичне об'єднання, а держава, причому державність виступає як основною вимогою національних рухів, так і критерієм та ознакою переходу суспільства з аграрної до індустріальної стадії розвитку (Геллнер, Э., 1991, с. 30, 31).

Індустріальне суспільство, у свою чергу, базується на безперервному зростанні та покращенні виробництва та на нескінченному розподілі праці (Геллнер, Э., 1991, с. 63, 67). Появу націоналізму Геллнер виводить не стільки з індустріалізації чи модернізації як такої, скільки з її нерівномірного поширення, а зміни в культурі суспільства виступають, скоріше, як наслідок, а не передумова економічних трансформацій (Шпорлюк, Р., 2016, с. 94).

Інтенсифікація виробничих відносин, яка відбулась насамперед у Великобританії в середині ХVІІІ ст., привела до певних змін у світовій теорії суспільствознавства. За порівняно невеликий проміжок часу Туманний Альбіон став світовим лідером за обсягами промислового виробництва та урбанізації. Країна першою у світі перейшла від традиційного до індустріального суспільства. Виник яскравий контраст між Великобританією та державами континентальної Європи. Власне, різниця у стадіях розвитку індустріально-модернізованої держави та її менш успішними сусідами дістала назву економічної відсталості. У ХІХ ст. дихотомія між «більш» та «менш розвинутими» стала проходити у двох різних географічних площинах, обмежених кордонами європейського субконтиненту. В рамках однієї з них були зосереджені виключно країни Західної Європи, чийм орієнтиром модернізації виступала Великобританія. Інша охоплювала всю Європу повністю, без прив'язки до її східних меж. Тут різниця була між Західною та Східною Європою. Остання традиційно зображувалась європейськими інтелектуалами відсталішою порівняно із західною частиною субконтиненту (Вульф, Л., 2003, с. 34, 522). Але слід звернути увагу, що в останньому випадку йдеться не стільки про економічну відсталість, скільки культурну. Шпорлюк звертає увагу саме на випадок Німеччини, де націоналізм виник як реакція інтелектуалів на культурну відсталість (Шпорлюк, Р., 1998, с. 163). Отже, націоналістична доктрина виникла за наявності певних розвинених спільнот, з якими можна порівняти відсталість власної батьківщини.

Таким чином, відсталість була універсальним та унікальним явищем водночас. І тому, аби її позбутися, мало бути рішення як всеохоплююче за своїм змістом, так й індивідуальне для випадку кожного окремо взятого суспільства. О. Гершенкрон у своїй праці наводить думку: «...чтобы преодолеть барьеры, создаваемые стагнацией, чтобы воодушевить людей и направить их энергию на благо экономического развития, отсталой стране недостаточно пообещать более эффективное распределение ресурсов или даже посулить более низкие цены на хлеб. В условиях экономической отсталости любому предпринимателю, любому энергичному, привыкшему рисковать промышленнику потребуются бо-

¹⁴ «Государство это шествие Бога в Мире; его основанием служит власть Разума, осуществляющим себя как волю»: цит по (Нисбет, Р., 2007, с. 424).

¹⁵ Див. (Hroch, M., 1985., p. 1–44). Ми в цілому погоджуємось з теорією М. Хроха в тому, що існує необхідність розмежування стадій національного відродження (revival) в європейських народів ХІХ ст., з точки зору культурного розвитку, хоча натяк про об'єктивність існування націй до часу виникнення національного руху (пробудження нації, а не її виникнення) видається надто суперечливим та дискусійним.

лее сильный стимул, чем перспектива высокой прибыли, для того чтобы преодолеть рутину и предрасудки, прежде всего нужна вера. Говоря словами Сен-Симона, необходима вера в то, что золотой век не остался в прошлом, а ждет человечество в будущем» (Гершенкрон, А., 2015, с. 83). Есхатологізм став універсальною складовою європейської модернізації, а ідеологія посіла місце регіонального чинника. Наприклад, Німеччина вступила в індустріальну фазу завдяки економічному націоналізму Ф. Ліста, а модернізація Російської імперії відбувалась на марксистських засадах (Гершенкрон, А., 2015, с. 84, 85). Цю амбівалентність шляхів модернізації можна пояснювати як у рамках різниці культур, так і за допомогою економічних передумов, які ставали наслідком державної політики, забезпечення ресурсами, суспільною підтримкою тощо.

Отже, і марксизм, і націоналізм виступали теоріями подолання суспільством перешкод на шляху до модернізації. В цьому полягає їхня основна схожість. Проте протягом більшої частини другої половини XIX ст. марксизм не спромігся створити власне бачення національного питання, хоча К. Маркс та Ф. Енгельс у своїх працях неодноразово зверталися до опису тих чи інших європейських національних рухів. У своєму світогляді вони керувалися більше поглядами Гердера та Фіхте, адже, нарівні з пролетарським інтернаціоналізмом та національною рівністю, Маркс та Енгельс віддавали перевагу великим політичним утворенням та вважали асиміляцію малих народів прогресивним явищем (Мейс, Дж., 2018, с. 31). Р. Шпорлюк припускає, що «антидержавницька позиція Маркса, його впевненість у тому, що держава є паразитичною силою, можливо, була його реакцією на факт існування тридцяти восьми окремих державних машин у рамках мовного і культурного простору. (Націоналісти, яких також не влаштовувала ця ситуація, прагнули зменшити кількість німецьких держав до однієї; Маркс вважав, що і одна – це забагато, і проголосив повне скасування держави)» (Шпорлюк, Р., 1998, с. 116, 117). Крім того, логіка марксистського історичного процесу вимагала зникнення національних рухів. У випадку революційної Німеччини проблема полягала в тому, «щоб «загальна свідомість», яку нація поділяла з передовим світом, була звільнена від її «національної складової», котру Маркс недвозначно ототожнював з відсталістю Німеччини (буржуазія, зрозуміло, була носієм цієї відсталості)... Отже, визвольна місія пролетаріату спрямовувалась не на те, щоб вільні нації жили ізольовано, а на визволення людини як «всесвітньо-історичної» особистості, яка бере участь у «всесвітньо-історичній діяльності», що підносить її над вузькими інтересами, зв'язками і обмеженою свідомістю» (Шпорлюк, Р., 1998, с. 103).

Основною ідеєю Маркса до революції 1848–1849 рр. було звільнення людини, але без проходження соціумом етапу націоналізму, тим більше без створення національної державності. Пізніше логіку відмирання держави Ф. Енгельс пояснить тим, що вона історично виступала представником не всього суспільства в цілому, а лише його правлячих класів. Коли зникнуть нижчі класи і держава стане представляти інтереси всіх своїх громадян, тоді вона стане непотрібною (Енгельс, Ф., 1961, с. 292). Німеччина виглядала ідеальним варіантом втілення цієї теорії в життя. Але потужність революційних націоналістичних рухів під час революції внесла свої корективи в антидержавницькі інтернаціональні настрої Маркса та Енгельса. Кількість націй, які отримали право на існування, збільшилась, причому деякі з них стали відігравати прогресивну роль, інші, навпаки, стали реакційними. До перших потрапили майже всі східноєвропейські націоналізми (крім польського), а також єврейський національний рух. Більше того, Енгельс навіть висунув теорію природної контрреволюційності «неісторичних націй» (Шпорлюк, Р., 1998, с. 322, 323). Виходить, що теоретики прогресивного марксизму свідомо відмовляли певним народам у можливості мати власні національні рухи, іншим, навпаки, сприяли.

Наприклад, Енгельс симпатизував польській державності та революційному рухові, вбачаючи в них протипагу російському та пруському експансіонізму. Більше того, визначаючи Російську імперію як «неєвропейську» (відсталу культурно та економічно), Енгельс стверджував, що «не может быть свободен народ, угнетающий другие народы. Сила, нужная ему для подавления другого народа, в конце концов всегда обращается против него самого. Пока русские солдаты стоят в Польше, русский народ не может добиться ни политического, ни социального освобождения. Но при нынешнем уровне развития России не подлежит сомнению, что в тот день, когда Россия потеряет Польшу, в самой России движение окрепнет настолько, что опрокинет существующий порядок вещей. Независимость Польши и революция в России взаимно обуславливают друг друга» (Енгельс, Ф., 1961, с. 509). Даний пасаж свідчить про ще більшу невизначеність марксистської теорії держави. Держава та національні рухи мають відмерти, але допускається, що деякі національні рухи можуть бути потенційно корисними для розгортання революційних подій, а їхня орієнтація на створення власної державності може сприяти модернізації відсталіх спільнот.

На відміну від марксизму, націоналізм ніколи не мав власних великих мислителів, таких як Т. Гоббс, А. Токвіль, К. Маркс чи М. Вебер (Шпорлюк, Р., 1998, с. 146), але зміг створи-

ти власну теорію політичної економії авторства Ф. Ліста. Далі ми наведемо розлогу цитату з праці Р. Шпорлюка «Комунізм та націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста» з метою проілюструвати елементи схожості та розбіжності в економічному націоналізмі та комунізмі: «Ліст критикував класичну школу (А. Сміта) за навмисне ігнорування того факту, що вільна торгівля між націями, які перебувають на різних щаблях економічного розвитку, поглиблює нерівність між ними не тільки в економічній, але і в політичній та культурній сферах. Лістова критика нерівноправних відносин між націями в умовах вільної торгівлі являє «чітку паралель» критиці Сімонді і Маркса, спрямованої проти внутрішніх умов, які породжували нерівність між класами. Саме тут ми дійшли до пункту, на якому варто зробити особливий наголос: подібно до Маркса Ліст вважав, що економіка міцно пов'язана з політикою, і цей зв'язок стає ще тіснішим у новітню індустріальну епоху. Ліст не лише бачив взаємний зв'язок між економікою і політикою – для нього, як і для Маркса, політекономія була елементом значно ширшої інтелектуальної системи, світогляду (*Weltanschauung*), найзагальнішого бачення історії і суспільства, нарешті – частиною його програми побудови майбутнього. Проте, на відміну від Маркса, основою світогляду Ліста було відображення інтересу нації, а не класу. У той же час, на противагу іншим представникам економічного націоналізму, Ліст адресував свою програму не державі, а «нації» – в його розумінні – культурномовній спільноті, якою і була німецька нація його часів. Ліст визнавав роль і значення держави, але він вважав, що ця держава перш за все має бути національною» (Шпорлюк, Р., 1998, с. 41).

Теорії Ліста та Маркса розрізняла не класова боротьба, навіть не їхня остаточна мета. Головна різниця між ними була у принципово різному ставленні до інституту державної влади. У світогляді марксистів XIX ст. він мав зникнути на шляху до переходу в соціалістичне суспільство, націоналізм же, навпаки, в подальшому розвивав ідею національної держави. В такому випадку цікавою видається думка, що різниця між теорією економічного націоналізму Ф. Ліста та інтернаціоналізму К. Маркса повністю зникає, якщо поглянути на практичне втілення засад марксизму – побудови більшовиками соціалізму в одній країні.

К. Маркс та Ф. Енгельс, як ми переконалися, часто згадували національне питання у своїх працях, проте не залишили жодної узагальнюючої праці з приводу націоналізму. Подальша думка марксистського руху створила оригінальне бачення націоналізму. К. Каутський, К. Реннер та О. Бауер неодноразово звертали увагу на проблему національних рухів у своїх працях. Їхнє формулювання термі-

на «нація» стало «класичним» (Касьянов, Г., 1999, с. 52) та було запозичене наступною генерацією марксистів – більшовиками. Теоретичні конструкти австромарксистів мали за мету створити новий зміст національних рухів у монархії Габсбургів. Для аналізу їхнього доробку та ілюстрування зв'язку між їхнім та більшовицьким баченням національного питання ми використали дві праці О. Бауера, видані російською мовою у 1918 р. та 2002 р. Оригінальні тексти були видані у 1908 р. та 1924 р. відповідно.

У рамках даного дискурсу ми лише можемо констатувати те, що Й. Сталін був знайомий з поглядами австромарксистів ще до революції завдяки роботам О. Бауера «*Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*» та К. Реннера «*Der Kampf der Österreichischen Nationen um den Staat*». Нам вдалось знайти змістовні репринти праць Бауера з коментарями та переднім словом С. Семаковського (Бауэр, О., 1918) і Реннера (Р. Шпрінгера) (Шпрингер, Р., 2010), які є максимально наближеним до тих праць, якими користувався Сталін. Крім того, в історіографії побутує думка, що «батько народів» не тільки читав, а й «запозичив» деякі визначення з них, не надаючи посилання на текст попередника (Касьянов, Г., 1999, с. 56). Пізніша робота Бауера, 1924 р. видання (Бауэр, О., 2002, с. 52–120), дублює основні положення першої. Використання нами саме обох праць обумовлюється бажанням показати вплив ключових позицій робіт Бауера на сталінське бачення модернізації та вирішення національного питання в рамках простору поліетнічної імперії зокрема.

О. Бауер визначав націю на основі спільності відносного національного характеру, доводячи думку, що він є динамічним явищем; культурної спільності та історичної долі (Бауэр, О., 2002, с. 52–61). Наступним критерієм формування нації в нього виступає участь її представників у капіталістичній модернізації, яка спричиняє міграцію населення та його участь в освітніх та військових ініціативах (Бауэр, О., 2002, с. 62). Підсумуємо сказане. Теорія нації О. Бауера об'єднала в собі елементи культури, притаманні національним рухам другої половини XIX ст., з теорією суспільної модернізації. Але Бауер пішов далі та характеризував модернізацію як явище подвійної природи: вона формує націю, але водночас і гальмує її розвиток через посилення майнової диференціації всередині суспільства. Начебто на цьому місці має вийти на сцену теорія класової боротьби Маркса, але Бауер обстоює не стільки її, скільки культурно-освітні процеси, які мають сформувати нову національну спільноту. Стара версія нації була доступна лише владним класам. Завдяки праву власності на засоби виробництва та індивідуалістичним несвідомим амбіціям, вони надали національним спільнотам неприродний вектор розвитку. На противагу цьому

шляху національного будівництва, існує соціалістичний, в якому «история народа будет созданием его сознательной воли» (Бауэр, О., 2002, с. 70, 71).

Оригінальним чином О. Бауер продовжує попередню марксистську традицію. У нього капіталістична експлуатація набуває наднаціонального характеру, оскільки капіталісти привласнюють не тільки додану вартість власних працівників, а й частину вартості, створеної робітниками менш розвинутої країни (Бауэр, О., 1918, с. 78). Національна ненависть у нього пояснюється як «трансформована класова ненависть» (Бауэр, О., 1918, с. 82). Сутність національного питання всередині однієї країни в нього розуміється як антагонізм «національного» та «раціонального» в діяльності різних класів суспільства. Остаточна перемога «раціонального» створить якісно нову національну політику, яка ставить за мету не тільки розвиток нації, а розвиток усього народу в націю (Бауэр, О., 2002, с. 102–104).

На цьому моменті шляхи марксизму та демократичного соціалізму розійшлися. На відміну від Маркса та Енгельса, Бауер наводить думку про неможливість зникнення національного різноманіття: «...уравнение содержания национальных культур отнюдь не означает уничтожения национальных индивидуальностей». Більше того, він стверджує думку про історичну природу «неісторичних» націй та доводить, що капіталістичний розвиток спричиняє процеси пробудження цих націй (Бауэр, О., 1918, с. 7–11, 59, 63, 78).

Майже одразу Бауер та Реннер дістали критику за свої погляди, причому вона відбувалась з двох сторін. З одного боку, критика марксистів справедливо звинувачувала їх у відході від власне марксизму в тому питанні, що вони концептуально визнавали співіснування нації та соціалізму як «почву для торжества принципа национальности» (Бауэр, О., 1918, с. 6, 7). З іншого – активним критиком виявився їх найбільш уважний читач з числа тих самих марксистів, але такий, якого важко назвати справжнім знавцем Марксової теорії. Й. Сталін, а саме він критикував австромарксистів у своїй праці «Марксизм и национальный вопрос» (Сталин, И., 1946, с. 290–367), зосередив свою увагу на найбільш очевидних рисах нації, таких як мова, єдність території, економічного життя та спільності культури. Його відмежування від визначення нації авторства Бауера відбулось у мовному питанні, значення якого соціал-демократ недооцінив і, як наслідок, отримав звинувачення у «спірітуалізмі» (Сталин, И., 1946, с. 297–302). В мету нашої роботи не входить вдаватись у тонкощі визначення «нації» дореволюційним марксизмом, наголосимо лише на тому, що і соціал-демократи, і більшовики розглядали націю як усталену спільноту, яка має історичне або мовне підґрунтя. Наслідком існування на-

ції виступав її національний рух, взаємодія з яким задля збереження австрійської державності визначалася теоретиками соціал-демократії метою. Аби створити підстави для цього, виникла потреба у доопрацюванні теорії Маркса – Енгельса, тим паче, що і більшовики, і австромарксистичні мали справу з національними рухами, яким марксизм середини XIX ст. відмовляв в історичності.

Основна ідея Бауера та Реннера полягала в тому, щоб створити об'єднання всіх націй австрійської монархії на принципі персонального визначення національної приналежності індивіда та територіальних громад різних рівнів. На перший погляд, ця ідея здається схожою на утопію, але австромарксистичні запропонували ввести вирішення національного питання в рамки державних установ (Бауэр, О., 1918, с. 106–110), причому на принципах національної автономії. Бауер пояснює, що автономія нації дає їй можливість визначати розвиток своєї культури завдяки індивідуальним діям її членів (Бауэр, О., 1918, с. 70). Реннер відстоював думку про створення в межах держави національних представництв, кооптованих у сферу державного управління та місцевого самоврядування. Цим перетворенням має передувати процес створення націй як таких (Шпрингер, Р., 2010, с. 89).

Всі ці заходи в теорії мали запобігти розпаду багатонаціональної держави. Необхідність її існування та, головне, єдності пояснюється тим, що така ситуація вигідна з економічної точки зору для буржуазії. А наступні перетворення мають це суспільство поставити на шлях до соціалізму (Бауэр, О., 1918, с. 106–110).

У своїй роботі Сталін критикував Реннера та Бауера як раз за те, що принцип автономії суперечить принципу самовизначення нації. Залишаючись на марксистських позиціях, Сталін не розуміє, чому національна автономія являє собою «решение вопроса, которое механически втискивает нации в прокрустово ложе целостности государства?» На цьому етапі для нього також видається неможливим об'єднати прибалтійських та закавказьких німців в одну націю (Сталин, И., 1946, с. 326, 327). На той час, коли більшовики ще не зіткнулись з практичними проблемами реалізації теорії Маркса, для Сталіна взаємодія з націями за допомогою держави виглядала принаймні дивною. Він доходив висновку: «Культурно-национальная автономия Шпрингера и Бауэра есть утонченный вид национализма... непригодная для настоящего, национальная автономия еще более непригодна для будущего, социалистического общества» (Сталин, И., 1946, с. 329).

Критика австромарксистів Сталініним виглядає набагато оригінальнішою та змістовнішою, якщо подивитись скільки запозичень з їх праць було взято після революції 1917 р. Більшовики підтри-

мали право націй на самовизначення, але не надали його більшості національних рухів колишньої Російської імперії. Навпаки, до них було застосовано принцип створення «держави національностей» (за визначенням австромарксистів), причому її версію у формі автономій відстоював саме критик цієї концепції. В цей період більшовики зіткнулися з безліччю складнощів втілення теорії К. Маркса в життя. Революційні події 1917 р. створили передумови всього того, що не мало б з'явитись на шляху до комунізму. По-перше, вони прискорили політизацію східноєвропейських націоналізмів, які, до того ж, вже стояли на порозі утворення власних державних утворень. По-друге, комуністи не змогли знищити державність колишньої монархії Романових, адже революція перемогла лише в одній країні, що взагалі суперечило теорії Маркса – Енгельса (Енгельс, Ф., 1955, с. 334).

По-третє, й найголовніше, зміна влади відбулась у відсталій країні з порівняно нечисленним пролетаріатом, чий перехід до соціалізму мав відбутись лише внаслідок наступної після революції модернізації. Виникла парадоксальна ситуація. Марксизм спрямовував свою увагу на розвинуті індустріальні держави з уже сформованим інтернаціональним класом пролетарів, а знайшов практичне втілення у країні, індустріалізація якої не була завершена, національна ідентичність населення якої ще не була сформована.

Не маючи підтримки з боку слабких комуністичних рухів більш розвинутих країн, більшовики мали здійснити перетворення у відсталій багатонаціональній країні самотужки. Інститут державної влади вони не скасували, натомість скористались його наявністю для проведення індустріалізації та втілення в життя автономності «недержавних» націй. О. Гершенкрон наводить думку, що індустріалізація надала можливість радянському уряду взяти на себе важливу соціальну функцію, причому моделлю для економічного розвитку був історичний досвід Російської імперії (Гершенкрон, А., 2015, с. 89). Враховуючи те, що метою радянської індустріалізації було створення власного потужного промислового виробництва, орієнтованого на внутрішнє споживання та без залучення іноземних інвестицій, можемо припустити, що індустріалізацію СРСР можна віддалено вважати втіленням у життя економічної програми Ф. Ліста¹⁶.

Національна політика більшовиків почала вбудовуватись з моменту відмови від ідеї про відмирання держави, що створило передумови для національного будівництва там, де Сталін їх не знайшов у 1913 р. Теоретична конструкція, створена О. Бауером та К. Реннером для багатонаціональної австрійської імперії, була втілена в життя стараннями їхнього критика на просторі іншої, ще більш відсталої країни. У Радянській Росії державна національна політика розпочалась майже одразу після захоплення влади більшовиками. Її провідником став Народний комісаріат зі справ національностей, очолюваний Сталіним. Цей орган влади вів роботу у кількох напрямках, але основним її змістом була підготовка створення національних республік і областей з подальшим об'єднанням їх у союз республік. Після скасування наркомату у 1923–1924 рр. були створені інші органи національної політики, які частково перебрали на себе його функції. Розмежування національностей відбувалось разом із підвищенням їхнього культурного рівня. Уповноважені працівники наркомату слідували за дотриманням прав культурних прав національностей з боку представників влади різних рівнів (Коржихина, Т., 1994, с. 101–103). Водночас ми можемо спостерігати певні рудименти поглядів Маркса про «історичність» окремих націй, адже в Радянському Союзі була створена багатоступенева система розмежування етносів. Ті, що були політично консолідовані, були «націями» і на цій основі створювались їхні власні національні республіки, інші – оголошувались «національностями». Вони мали особливий політичний статус, окремо враховувались у переписах, але водночас не мали власного політичного простору, оскільки проживали на землях реальних націй (Калхун, К., 2006, с. 200). В цей час проходило формування «імперії позитивної діяльності», за визначенням Т. Мартіна (Мартин, Т., 2011, с. 10, 11), яка стала, на нашу думку, практичним наслідком сприйняття більшовиками ідей австромарксизму.

Висновки. У ході написання статті ми не випадково зупинилися на аналізі трьох категорій, які отримали потужну інтелектуальну апробацію в XIX ст. Це «держава», «модернізація» та «відсталість». На прийнятті та запереченні цих понять побудовані теоретичні конструкції як націоналізму, так і марксизму. Традиційно вважається, що ці вчення концептуально заперечували одне одному, але це не зовсім так. Обидві ідеології активізувались внаслідок модернізаційних процесів у Європі та активно виступали за їхнього продовження. Лише прикінцева мета в них була різною. Остання стадія націоналізму передбачала його політичну емансипацію, часто ставлячи за мету творення національної держави. Марксизм, навпаки, не визнавав дер-

¹⁶ Ця теза частково підтверджується характером та метою проведення індустріалізації в СРСР, який взагалі не був інтегрований у світовий ринок капіталу, будучи представленим лише на ринку сировини. Звісно, дане твердження можна поставити під сумнів, адже радянський уряд охоче скуповував технології та обладнання більш розвинутих країн, що суперечить протекціоністським засадам Ф. Ліста. Однак така імпортна політика вважається найбільш оптимальною, коли мова заходить про модернізацію відсталих країн починаючи з XX ст.

жавність, його остаточною метою було досягнення комунізму. Націоналізм не мав власних теоретиків, хоча ідеї багатьох інтелектуалів підживлювали його. Над теорією марксизму працювало чимало мислителів, але цілковитого розуміння ними «націоналізму» не існувало. Тому ми частково погоджуємось з думкою Е. Сміта про те, що «ни Маркс, ни Энгельс, ни Ленин, ни Сталин, ни Люксембург или Каутский не пытались создать теорию или модель наций и национализма как таковую. Так было не только потому, что сами эти феномены рассматривались ими с подозрением, если не с откровенной враждебностью..., но и потому, что «наука», которой они занимались, была тесным образом связана со специфической картиной мира и политической стратегией, стремившейся свести все явления, по крайней мере, на уровне объяснения, к их экономическому базису» (Смит, Э., 2004, с. 37), адже ті, хто намагався поєднати марксизм та націоналізм, були оголошені націоналістами.

Розбудова більшовиками власних державних утворень, тим паче за національною ознакою, створило суттєвий розрив з теорією К. Маркса та Ф. Енгельса. Оскільки колишня імперія Романових була відсталою, то вона мусила пройти модернізацію своєї економіки та суспільства у короткий термін. Рушійною силою перетворень був державний апарат на чолі з РКП(б) – ВКП(б). Причому бачення національної держави більшовиків було запози-

чене у О. Бауера та К. Реннера, які працювали над вирішенням національного питанням іншої імперії – Габсбургів. Економічний аспект модернізації – індустріалізація – завдяки ролі державного апарату та особливій торговельній політиці країни більше походив на доктрину економічного націоналізму.

Більшовицька модернізація країни охоплювала всі сфери життя суспільства. В рамках її економічної складової (індустріалізації) мали бути створені базисні (якщо користуватись термінологією Маркса) передумови для створення соціалістичного суспільства. Надбудова (тобто національна політика) була покликана для того, щоб створити умови для подолання культурної відсталості етносів колишньої Російської імперії задля досягнення тієї самої мети. Отже, реалізація ідей досягнення соціалізму та комунізму в рамках суспільства, яке не було готове до подібних трансформацій, за допомогою держави, якої не мало б існувати в теорії, склало сутність східноєвропейського подолання відсталості. Не дивно, що за наявності такої кількості парадоксів у поєднанні теорії та практики модернізації Східної Європи, її реалізація відбулась на синтезі двох взаємовиключних ідеологій – націоналізму та марксизму.

Бібліографічні посилання

- Бауэр, О., 1918. *Национальный вопрос и социал-демократия*. Петроград: Изд-во «Книга».
- Бауэр, О., 2002. Национальный вопрос и социал-демократия. В: Андерсон Б., Бауэр О., Хрох М., 2002. *Нации и национализм*. Москва: Праксис, с. 52–120.
- Брубейкер, р., 2012. *Этничность без групп*. Москва: Изд. Высшей школы экономики.
- Вульф, Л., 2003. *Изобретая Восточную Европу. Карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения*. Москва: Новое литературное обозрение.
- Геллнер, Э., 1991. *Нации и национализм*. Москва: Прогресс.
- Гершенкрон, А., 2015. *Экономическая отсталость в исторической перспективе*. Москва: Издательский дом «Дело» РАНХиГС.
- Калхун, К., 2006. *Национализм*. Москва: Издательский дом «Территория будущего».
- Каппелер, А., 2005. *Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад*. Львів: Видавництво УКУ.
- Касьянов, Г., 1999. *Теорії націй та націоналізму*. Київ: Либідь.
- Кедури, Э., 2010. *Национализм*. Санкт-Петербург: Алатейя.
- Коржихина, Т., 1994. *Советское государство и его учреждения: ноябрь 1917 – декабрь 1991 г.* Москва: РГГУ.
- Мартин, Т., 2011. *Империя «положительной деятельности», Нации и национализм в СССР, 1923–1939*. Москва: РОССПЭН.
- Мейс, Дж., 2018. *Комунізм та дилеми національного визволення: Національний комунізм у Радянській Україні, 1918–1933*. Київ: Комора.
- Нисбет, р., 2007. *Прогресс: история идеи*. Москва: ИРИСЭН.
- Смит, Энтони Д., 2004. *Национализм и модернизм: Критический обзор современных теорий наций и национализма*. Москва: Праксис.
- Сталин, И., 1946. *Марксизм и национальный вопрос. Полн. собр. соч.:* в 18 т. Москва: Гос. изд-во полит. лит., т. 2 (1907–1913).
- Хобсбаум, Э., 1998. *Нации и национализм после 1780 г.* Санкт-Петербург: Алатейя.
- Хрох, М., 2002. От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе / Андерсон Б., Бауэр О., Хрох М., 2002. *Нации и национализм*. Москва: Праксис, с. 120–145.
- Шпорлюк, Р., 1998. *Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста*. Київ.
- Шпорлюк, Р., 1990. *Польша. Теорія та практика модерної нації: 1770–1870* / Шпорлюк, Р., 2016. *Формування модерних націй: Україна-Росія-Польша*. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, с. 92–120.

Шпрингер, Р., 2010. *Национальная проблема: борьба национальностей в Австрии* / пер. с нем.; под ред. и с предисл. М. Б. Ратнера. Москва: Красанд.

Энгельс, Ф., 1961. Анти-Дюринг. *Собр. соч.*: в 55 т. Москва: Гос. изд-во полит. лит., т. 20.

Энгельс, Ф., 1961. Польская прокламация. *Собр. соч.*: в 55 т. Москва: Гос. изд-во полит. лит., т. 18.

Энгельс, Ф., 1955. Принципы коммунизма. *Собр. соч.*: в 55 т. Москва: Гос. изд-во полит. лит., т. 4.

Hroh, M., 1985. *Social preconditions of national revival in Europe*. Cambridge university press.

References

Bauer, O., 1918. *The National Question and Social Democracy*. Translated from German by S. Semakovskiy. Petrograd: Kniga (in Russian).

Bauer, O., 2002. Naczional'ny'j vopros i soczial-demokratiya [The National Question and Social Democracy]. In: Anderson B., Bauer O., Hroh M., 2002. *Natsii i natsionalizm* [Nations and nationalism]. Moscow: Praksis, pp. 52–120 (in Russian).

Brubaker, R., 2012. *Etnichnost bez grup* [Ethnicity without borders]. Moscow. Publisher house «Higher school of economics» (in Russian).

Wolff, L., 2003. *Izobretaya Vostochmuyu Evropu. Karta tsivilizatsii v soznanii epokhi Prosveshcheniya* [Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment]. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie (in Russian).

Gellner, E., 1991. Natsii i natsionalizm [Nations and nationalism]. Translated from English by I. Krupnik. Moscow: Progress (in Russian).

Gershenkron, A., 2015. E A. *Ekonomicheskaya otstalost v istoricheskoy perspektive* [Economic backwardness in historical perspective]. Publishing house «Delo» (in Russian).

Calhoun, C., 2006. *Natsionalizm* [Nationalism]. Moscow: Publishing house «Territoriya budushchego» (in Russian).

Kappeler, A., 2005. *Rosiiya yak polietnichna imperiia. Vynyknennia. Istoriia. Rozpad* [Russia as a Multi-ethnic Empire. Origin. History. Desintegration] Translated from German by H. Nazarkevich. Lviv: Publishing house of Ukraine Catholic University (in Ukrainian).

Kasianov, G., 1999. *Teorii natsii ta natsionalizmu* [Theories of nation and nationalism]. Kyiv: Lybid (in Ukrainian).

Kedourie, E., 2010. *Natsionalizm* [Nationalism]. Saint Petersburg: Alateyya (in Russian).

Korzhikhina, T., 1994. *Sovetskoe gosudarstvo i ego uchrezhdeniya: noyabr 1917 – dekabr 1991g.* [Soviet state and its institutions: November 1917 – December 1991]. Moscow: RGGU (in Russian).

Martin, T., 2011. *Imperiya «polozhitel'noy deyatel'nosti», Natsii i natsionalizm v SSSR, 1923–1939* [The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the USSR, 1923–1939]. Moskva: ROSSPEN (in Russian).

Mace, J., 2018. *Komunizm ta dilemi natsional'nogo vizvolennya: Natsional'niy komunizm u Radyans'kiy Ukraini, 1918–1933* [Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine 1918–1933]. Kyiv: Komora (in Ukrainian).

Nisbet, R., 2007. *Progress: istoriya idei* [History of the Idea of Progress]. Moscow: IRISEN (in Russian).

Smith, Anthoni D., 2004. *Natsionalizm i modernizm: Kriticheskiy obzor sovremennykh teorii natsiy i natsionalizma* [Nationalism and Modernism. Critical review of Contemporary Theories of Nation and Nationalism]. Moscow: Praksis (in Russian).

Stalin, J., 1946. Marksizm i natsional'nyy vopros [Marxism and National Question]. *Full set of works in 18 volumes*. Moscow: Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoy literatury, vol. 2 (1907–1913) (in Russian).

Hobsbawm, E., 1998. *Natsii i natsionalizm posle 1780 g.* [Nation and Nationalism since 1780]. St. Petersburg: Alateyya (in Russian).

Hroh, M., 2002. Ot natsionalnykh dvizheniy k polnost'yu sformirovavsheysya natsii: protsess stroitel'stva natsiy v Evrope [From National Movements to Completely Emerged Nations: The Nation Building Process in Europe]. In: Anderson, B., Bauer, O., Hroh, M., 2002. *Natsii i natsionalizm* [Nations and nationalism]. Moscow: Praksis, pp. 121–145 (in Russian).

Shporlyuk, R., 1998. *Komunizm i natsionalizm. Karl Marks protiv Fridrikha Lista* [Communism and Nationalism: Carl Marx versus Friedrich List]. Kyiv (in Ukrainian).

Shporlyuk, R., 1990. Pol'shcha. Teoriya ta praktika modernoi natsii 1770–1870 [Poland. Theory and Practice of Modern Nation 1770–1870]. In: Shporlyuk R., 2016. *Formuvannya modernikh natsii Ukraina – Rosiya – Polshcha* [Emerge of Modern Nations: Ukraine – Russia – Poland]. Kyiv: DUKH I LITERA, pp. 92–120 (in Ukrainian).

Shpringer, R., 2010. *Natsional'naya problema: bor'ba natsional'nostey v Avstrii* [National Problem. National Struggle in Austria]. Translated from German by M. Ratner. Moscow: Krasand (in Russian).

Engels, F., 1961. Anti-Dyuring. *Full set of works in 55 volumes*. Moscow: Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoy literatury, vol. 20 (in Russian).

Engels, F., 1961. Pol'skaya proklamatsiya [Political Proclamation]. *Full set of works in 55 volumes*. Moscow: Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoy literatury, vol. 18 (in Russian).

Engels, F., 1955. Printsipy kommunizma [Communism principles]. *Full set of works in 55 volumes*. Moscow: Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoy literatury, vol. 4 (in Russian).

Hroh, M., 1985. *Social preconditions of national revival in Europe*. Cambridge university press (in England).